

## ՆՕԹՔ ԵՒ ՆՆՇՔ

«Հայրենիք» ամսագրի այս տարւումն Յունուարի թիւին մէջ գրախօսական մը կայ հոգեւոր Գուրեան Նիշի՛ն պատրիարքի «Պատմ. Հայ Մա. տննադրութեան» յետ մահու հրատարակուած հասարկին վրայ:

Հակառակ որ այդ գրքին հրատարակչները անոր Յառաջարկին մէջ շատ որոշ կերպով ըսած են թէ Հայ մատենագրութեան պատմութեան ուսուցման նուիրուած ձեռնարկ մ'ըլլալէ աւելի՝ նոյն նիւթին նուիրուած գրութեանց հաւաքում մըն է ան, և թէ վարանքով մտեցած են իրենք անոր հրատարակութեան գաղափարին, գիտաւրով թէ ինք հեղինակն իսկ զայն կը համարէր ընդունակ և կարօտ լուրջ վերանայումի, հակառակ որ անոնք յայտնած են թէ հատորին բովանդակութեան այլեւայլ մասերը զանազան աւթնաւոր մէջ և տարբեր պատմութիւններով գրուած են իբրեւմէ բուրգովին անշտաբար, կարմաւորի է որ այդ գրախօսականին հեղինակը, Գ. Ն. Աղբալեան, անդրադառնալով հանդիման հրատարակչներուն այս վերապահումներուն, կը թուի բորբոնել լուրջը զանոնք, ու գրքին հանդէպ իրենք կը ըսեն «այնպէս» ինչպէս պիտի ընէր ջըննադատ մը, ի կենսա եղող մատենագրի մը կողմէ իբրեւ իր հետազոտութիւններուն վերջնական արդիւնքը լոյս ընծայուած գործի մը հանդէպ:

Բայց հետեւինք, կարելի եղածին չափ քալլ առ քալլ, եղածը դիտողութիւններուն:

— Վերջի թողով գրախօսականին երկրորդ էջին առաջին մասը լեցնող դատումին նկատմամբ մեր ըսելիքը, եւ անցնելով Գրականութեան պատմութեան վերաբերմամբ Գուրեանի ունեցած ըմբռնումի մասին Աղբալեանի վերլուծական ակնարկին, դիտել կուտանք թէ գրախօսը սխալ հասկացողութեան զոհ է գացած: Եթէ Սրբազանը բանաւոր կը դատի մատենագրութեան զըլխաւոր ժամանակները՝ չըլլելով՝ հիմնուելով աւելի լեզուի փոփոխ վիճակներուն քան թէ մատենագրական մեծ եղանակաւորումներուն վրայ, աւտոր պատճառն այն է որ, իր տեսութեամբ, մեր մատենագրութիւնը, սկիզբէն մինչեւ վերջին ժամանակները, գրեթէ չէ հրցած կազմել զբնական զանազան սեռերու շրջաններ, կամ չէ ունեցած բարացուցական ժամանակակէտեր, ինչպէս կարելի է տեսնել հին յոյներուն և լատիններուն մօտ:

— Յիշողք հատուածին մէջ, Աղբալեան կը խնայ թիւքը պարզապէս չհիշցած հաւատարմօրէն հետեւիլ ոսկեգարեան լեզուի խոստապահանջ պարզութեան՝ խօսքը, զայն այնպէս ներկայացնելով որ իբր թէ Սրբազանը զգասական շրջանին յաջորդող լեզուական անկումը կը վերագրէ յաջորդ շրջանի մատենագիրներու անհնազանդութեանը: Այդ բռնադատութեան պիտի չտարբերի սակայն գրախօսը, եթէ չտեսնուէր այդ տողէն անմիջապէս քուլ զրուած «ինչպէս տեսնաք» նկատողութիւնը:

Եւ, և անգրադառնար 24րդ էջի ոսկեգարեան լեզուի համեմատմամբ, Անկախ մը շրջանը վերանգրուած յօդուածին մէջ այդ մասին նախապէս տուած բացատրութեանց, որոնց մէջ հանգուցեալը արագ այլ որոշ ակնարկով մը կուտայ լեզուական այդ ակնութիւն պատահաւական մեկնում: Թիւնը:

— Գուրեանի գործին մէջ լոկ հմտութիւն և ընամ գիտական ոգի տեսնուի իր սեռնամատածումէն չափազանց տարուած՝ Աղբալեան տնոր իբր թէ այդպէս մտածելու կերպին իբր նմոյշ կը յիշէ Տորքի առասպելին մէջ Ողիտեան Գուլփուճէն գիծեր տեսնելը և այդ իսկ պատճառաւ առասպելին հայեցի կանգամանքին վրայ տարակուսելը: Նոյն հատումին մէջ, զարմեալ, ազգաւորացելու համար թէ Գուրեանի զերօնական մտածման խորքը յանգալաւ աղբում է իր սեղ վրայ, իբր փառտ մէջ կը բերէ Սրբազանին տեղ մը (էջ 377) գրած լինելը թէ «զաղափարագրականով սկսուած նշանագրերը անտեմանում են տապաւառ տապաւ զանկալայն լիճակի մը յանգում», և ուրիշ տեղ մը (էջ 323)՝ «խմովօրէն... մինչև մեր օրերուն կը տեւէ նուրառագրական փոփոխութիւններ կրելով տեղեւոր և ժամանակներու նախմատ»: Ի՞նչ կ'ուզուի ըսել տակաւն. «սքեմ», նմանութիւնները՝ որոնք կ'երևին իբրեւմէ տնոր բեր ազգերու առասպելներուն և բարեքերուն մէջ հայն, ամէնքն ալ անհրաժեշտօրէն պէ՛տք է բաժանալ ընկալած պատմականութեամբ, կամ, գիտական միտքի հակառակ է արդեօք ազգացութեանց տեսութիւնը. ինչպէ՞ս բացատրել այն ատեն, ամենին տարբերակ պայմաններու մէջ և հակառակ մեծ հեռաւորութեան և բարեքերուն, ժողովուրդէ ժողովուրդ կատարուած մասնաւոր բարբ ցրտական փոփոխումները, որոնք այնքան կը հրեղելովին կըրօններու պատմութեան մէջ: Ի՞նչ հիմքով է, յետոյ, որ ստեմանում է նախապատգրական բառերու գործածութեան կը հետեւցուի կրօնական զգացման ազգացութիւն՝ ո՛րի վրայ. մը կրօնական զգացման կ'ակնարկուի. ըսել՝ կ'ուզուի արդեօք թէ տարմանակաւնութիւնը և՛ և՛ ճանապարհագրականութիւնը ջրիտեսնեական հաւատքի մասեր են. բայց այդ բառերը իրենց ներկայ իմաստին մէջ պարզապէս չտեսնուած ստախիւն միայն կը նշանակին. և անոնց առկէ այդ տեսութեանց վրայ խորհիւր ներքին պիտի լինէր առ առաւելու Հայերի պատմական քերականութիւնը գրողի մը, որ կ'առաջարկ բառերու ձեռքամը բացատրել կամ անոնց զարէ ի զար առաւմները ներկայացնել:

— Գ. Աղբալեանի դիտումն է, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ, «բնութագրել հեղինակին մտածումն աւախատանքի եղանակները». այդ պատճառաւ իր վկայութիւնները կը քալէ տնոր արդիւր զիրքէն, «առնուած նկատի առնելու որ այդ գիրքի մի մասը գրուած է շատ առաջինն առաջ, իսկ միւս մտոր համեմատաբար մօր ժամանակ (գրախօսարեւութեան շրջանին): Կը նօթագրենք իր այս խոստովանութիւնը, ըսել ազգեւոր համար թէ միայն այդ նկատումով պարտաւոր եր արդէն

ինքը բացատրել նրեան տարուան ընթացքին և ընդհատաբար գրի առնուած գործի մը զանազան հաստատմաներուն մէջ երեցած կարծիքի տարբերութիւնները, և ոչ թէ իբրև Թերութիւն մասնաւոր զանոնք:

— Գուրեանի ծանօթ էր թէ Նիւյիկի երկին չորս մասերու տրուումը գործին է Ն. Ա. Բաբարտուանին. մենք իրմէ՛ լսած ենք զայդ քանիցս. ինք որ այնքան մանրակրկիտ կերպով զբաղած էր մեր սովիւղէն գրականութեան այդ գահարին ընագրական և հրատարակական շննադատութեամբը, ինչպէս կը հասկնար մահէն զետ չարքի մը առաջ այդ մասին պատրաստած գրութիւնէն, որ յետոյ հրատարակուեցաւ «Սիռն» 1930 Յուլիոյ թիւին մէջ, չէր կրնար անտեղեկակ ինեղ ատոր. իր գործին մէջ չէ յիշած զայն, հաւանաբար՝ զայն նկատելով հակիրճ գրուածքի մը համար աւելորդ մատենագիտական նոթ մը: Գալով Գարակիցիի պատմութեան մէջ մուտ գտած եկամուտ հատուածին խնդրոյն, ինչպէս և «Թուեկաց երգերու մասին Արեւելեանի տուած մեկնութեան, ինքն այնքան ծանօթ էր Անարատա ամապրի բանահայտական բովանդակութեան և քաղաք գործերուն Ս. Արեւելեանի (որուն համար և բարձր էր իր համարումը) որ անշուշտ պիտի յիշէր զանոնք մէկէ իր գործին այդ մասը աւարտած լըլլումը 1892ին, այսինքն Անարատան (1901), Գարակիցիի գիտական հրատարակութիւնէն (1904) և Արեւելեանի գործերէն աւելի քան տասնամեակ մը առաջ՝ չոյս տեսած լըլլումը արդէն: Աւելորդ չլինի սխալգամ ընդ միշտ դիտել տալ հոս թէ այդ Թերիները աւերիկանօթէն պիտի չերեւէին իր գործին մէջ, եթէ ինչ ինչէր անոր հրատարակողը, կամ եթէ անոր հրատարակիչները խղճահարութիւն զգացած չլինէին ծանուութեանը հանգրժն նոյն իսկ փոփոխութիւններ մտցնելու անոր մէջ:

— Բայց չարուանակն է. Գ. Գարախոր անուշադրութեան զոհ կ'երթայ սոսկ, կարծելով թէ Ատուղիկի և Ուխտանէի յատուկ անշ չէ տրուած զատուագիւններու չարքին. կը զրկուի զինքը գործին 177 ըջիւն, ուր երկուքն ալ յիշուած են իբր ժ. Գարու կարևոր պատմիչներ, իրենց գործերուն արժէքին և պարտականութեան մասին աւելի կամ նուազ համաձայն անհարկութեամբ, առանց՝ միայն՝ անոնցմէ հաստատելու ևս զնկու: Շուտով Բազարատուանին մասին եթէ աւելի յիշատակութիւն եղած է, ասորկա նեղեանքը պէտք է նկատուի այդ միջոցին անոր կարծեցեալ գործին զանուած լինելու. իրողութեան պատճառաւ անոր ստացած այժմէութեանը:

— Գալով կարգ մը մանրուք խնդրիներու, ինչպէս. տեղ մը զՊատմութիւն չալ մասնաւորութեան գրքին հեղինակը Զարպանեւեանը լինելը չլինելը, զոր սակայն այլուր յիշած է, զբական շրջաններէն մէկը անգամ մը Մեհկիւղէ կամ Արծաթի գար, ուրիշ անգամ մը Մեհկուղաց գար՝ կուած լինելը, կամ գործին՝ «ԺԱ»-ն զարու հայ Թարգմանութիւնները վերահարած ժիշ հատուածը այլուր իբր «ԺԱ» գարու մեր Թարգմանիչները և անդրադոյն ևս իբր «ԺԱ»-ն Թարգմանութիւն

ները մասնաւոր լինելը՝ նոյն իսկ Համա Արեւելիկի երկրորդ յիշելը, Ներսէս Շինողի Մովսէս Շինող լինելը, որոնցմէ մասնը տպագրական անհատութեամբ ալ կրնային բացատրուիլ, վասնանան ինչպէս մը վերջնապէս զետ չլիքաճու: Նուած գործին մէջ իբրև Թերութիւն յիշելը չատ հատկաւ չի թուիր մեղով: Նոյնպէս միևնոյն գիրքի մէջ տեղ մը Մեհկուղաց պատմագրացն չայոյց և ուրիշ տեղ մը Մեհկուղաց հայոց յարեւելից գրաց՝ Կուրուիլ չի՛ կրնար միթէ արդիւնք լինիլ նոյն գրքին մեր իսկ գրականութեան մէջ մերթ այսպէս և մերթ այնպէս կուրուած լինելուն:

— Ճիշդ չենք գտեր նոյնպէս Անանիայ Նուիրեանի և Կորնուրդ մեծի մէջ Դուրեանի մատնանշած հատուածներու և վանկերուն մասին Արալեանի զիտողութիւնը, ինչդրը հատուածներուն նուազագոյն վանկերի 2 եւ առաւելագոյնը 4 լինելուն վրայ չէ, այլ անոր որ, զոր Երիւնակ, մինչ Կորնուրդ մեծին մէջ Գ. հատուածին վանկերի միշտ 4 է, ինչ որ 2, Ա. Բաբարտուանի իր տաղաչափութեան մէջ ևս նոյն ձեւով պահած է, Անանիային մէջ 3 ալ կրնայ լինիլ ան. այժ և Սերգալանին եւ նոյնաթիւ վանկերով ընել:

— Գրախորը բացարձակապէս սխալ հասկցած է մեր ծիտարեանի Մաշտոց կուրուին վերաբերումը Դուրեանի ըսածը. նա ոչ թէ տեղ մը Ս. Մեհկու Մաշտոցի և այլուր Մաշտոց կաթողիկոսի անունէն կ'ստանգէ զայն, այլ տարկաբանական կը նկատէ ծիտարեանի կազմութեան մէջ Սուրբին ընծայուած դերը, զայն համարելով արդիւնք ծիտարեանի անոր անունովը կուրուած լինելուն եւ Թարգմանութեան, եւ ատոր իբր պաշտօնը կ'ուզէ ցոյց տալ Մաշտոց կաթողիկոսի ի նպատակ եղած աւարկութիւնը այդ առթիւ:

— Լուրջ հակասութիւն չկայ նոյնպէս տպագրութեան շարականներուն մասին Դուրեանի երկու տեղ յայտնած կարծիքներուն միջև: Ամբողջ եղածը ստ է որ մինչ նախ բանաւոր պատճառ մը չի գտներ այդ երկրորուն սովորական հարադատութիւնը կասկածի տակ ձեռնու. յետոյ, Ս. Սահակի ընծայուած շարականները շփոթեղական զգացող գործ նկատուելուն առթիւ, կը միտի նոյն գաղաւթը ընել Մեհկուի վերագրումներէն շատերուն համար ևս, հանգիտութեան ըլլալը մէջն տրուած ապահովաբար:

— Դուրեան տեղ մը Է. Գարու հաշիւ վերջերուն, իսկ այլուր Ը. Գարու մասնաւորութիւնը չի նշուել Թորենացին. չենք հասկնար թէ ինչու Արալեանի գարմանալի կը թուի այդ քիչ մը աւարտութիւնը. երբ պատմագր թուական խընդորը արեւելեան երկար ժամանակէ ի վեր իտարու յաջորդող հետազոտութիւններէ վերջ գետ կը մնայ տը բարդութիւն ճշգրտած, լոկ քանի մը տասնեակ տարբերութիւնով կամ կարծիքով տարբերութիւն այդ մասին՝ պէ՛տք է արդեօք Թերութիւն նկատուել զգուհարու բանաւոր մը վրայ: Գալով՝ գրքին մէջ, Թորենացին մասին Ե. Գարու մասնաւորագր չարքին խոսուած լինելուն, ատոր միակ պատճառն այն է անշուշտ որ պատմագր

կամ ըբրթողահայր Մովսէսը ինքզինքը ուզած է ծածկել՝ գիմակին տակ Ղազարու յիշատակած Մովսէս ֆիլիսոփոսի, որ ապրած էր Ե. դարուն։ Ու Սրբազանը նոյն ալից հատուածին մէջ պարզած է արդէն հարցին ճանաչանքը՝ յնչպէս որ վերալեւանի, առանց այս վերջին կէտը յիշելու, ասոնք Ե. դարու բաժնին մէջ գրուած ըլլալէն հետեցնելը՝ թէ Դուրեանն եւ դարու հեղինակ ալ համարած է զԽորենացի, խեղաթիւրական զԻստու միայն կրնայ վերագրուիլ։ Նոյն այդ զԻստուին է որ երևան կը բերէ նա գրաթուանին նոյն եւ յաջորդ սխալներուն մէջ քանիցս, երբ զրի գիւտի պատմիչներուն իրարմէ կախում ունենալուն, Մարբասի անձին եւ գործին եւ Շապուհ Բագրատունիի աւանդութեան վերաբերած խնդիրներուն առթիւ Դուրեանի իրարմէ փոքր ի շատէ տարբեր կարծիքները մէկտեղ կը զնէ։ Առանց սակայն զհարցներու թէ անոնք զրքին որ մասերուն մէջ յիշուած են, այսինքն իրարմէ որչափ հեռաւոր ժամանակի մէջ գրուած՝ Ճարտրիսակ չէ որ բանասէր մը իրթին կամ դեռ չլուսաբանուած հարցներու մասին զանազան տեսներու մէջ իրարու անմեան կարծիքներ յայտնած լինի։ Ոչ ոք մեղադրեց Գ. Խալաթեանը, երբ աւելցաւ Փարպեցին Նիշիւնէ բանագողութիւն լինելը հատորով մը եղբակցանելու տարիներ վերջ՝ բոլորովին հակառակը փաստորկեց յետոյ նոր ուսումնասիրութեամբ։ Եւ մէկ իրաւունք ունինք զարմանալու եթէ Նորայր Բիւզանդացի իր վիժմասիր Թամատէրին թիւերուն մէջ կորինեան թարգմանութեանց եւ այլ մատուցողական հարցերու մասին չկրցաւ ցայտեցնել այն վճռակաւութիւնը, զոր ապա այնքան զգեցելի կերպով ի նախկէն բերաւ հայակապ հատորին մէջ։ Ո՞ր բանաւորք երեքն չէ ունեցած որոնումի եւ խաբձափանքի այն տեսակ մը տարածութիւնը, որ ճայտարութեան գիւտին տանող տարակոյտն է ինքնին, այնքան կարեւոր՝ լուրջ բանասէրին համար մանաւանդ։

— Բայց Պ. Աղբալեանն հոգ կանգ չառնե՞ր։ Կը սիրէ նաեւ զբռնուիլ, ընտելարանի շրջադրութեան դասեր տալով հայկաբանութեան մեծադոյն վարպետներէն մէկուն։ Սրբազանն անգամ մը ըսե՞ր է եղբեր։ Այլս այսին մեր դիտողութիւնը պիտի ընենք յաջորդ դարուն մէջ . . . Եւ զբախտը կախման կէտերու երգիծանքին կ'անջնջէ այս բառերը, որոնք զեղչումի կանոնով ցանցաբեր խօսքի մէ մը կը յայտնեն լոկ մատենագրին գրչին տակ՝ ճեղք սակի տեղայր՝ երգի պատասխանին առթիւ ըսած է եղբեր։ «... հարաքնեկան հանդէսի սա զեղեցիկ տողերը, որ փեսան ոսկի է եւ հարսը մարգարիտ»։ Գրաթուր աւելորդ ճշգրտումի ճիգով մը կը փութայ ըսել։ «անձրեւն է միայն ոսկի կամ մարգարիտ»։ Սինչ խօսքը ոչ թէ անձրեւի մասին է, այլ անձրեւող, այսինքն անձրեւի պէս տեղացող ոսկին կամ մարգարիտը, որոնք հարսն ու փեսան կը խորհրդանշեն։ Կատկեր՝ որուն մէջ Սրբազանը զբական զեղեցեւթեան քիծ մը միայն ուզած է մատնանել։

— Վարպէտի երբի պատասխանին համար Դուր-

եան ըսած է եղբեր թէ «ժամանակագրօրէն յատուի թուականի մը կը պատկանի»։ Աղբալեան անհրիշ կը համարի այդ խօսքին մէջ քուակոմ բառին գործածութիւնը, իբր թէ այդ բառը հայերէնի մէջ նշանակի տեղի ունեցած հեղուութեան մը տարին, ամիսը եւ ժամը միայն (date) եւ ոչ նաեւ ժամանակաշրջան։ Այդ պարագային, հետաքրքրական էր սակայն գիտնալ թէ ինչպէս պիտի թարգմանէինք ձեր chretienներ։

— Աւետապէներ, որոնք ծագումը օտարաւի կրնայ համարուիլ խօսքին նոտարագրուած բառին գործածութեան մէջ օտար բառին հետ չիտիւթութիւն կը տեսնէ զբարձուր։ Կը զրկենք զինքը մեծ ու փոքր Հայկազնեաններուն Աշխարհաբարի մէջ միայն՝ օտարոքի բարձր օտարի առնուած, օտարախառն՝ կամ օտարութիւն բուրոզ ի մաստով, աւելի իբրեւր՝ վիհակի կամ զապափարի համար կը գործածուի։ չըռուի, այսպէս, օտարոքի մարդ կամ ազգ, բայց կ'ըռուի օտարոքի բարձր, օտարոքի բարբառ, օտարոքի օտվըռութիւն, եւ այդ իմաստով է որ ան հոս կ'ըրակէ ծագումը։

— Աստորիկն յիշուած թարգմանութեան խօսքին նոտարագրուած բառը ընդօրինակութեան կամ թարգմարական սխալ է յայտնապէս, զոր պէտք է կարգաւ աստիճանել։

— Իսկ 366 էջին վրայ տեսնուած Բագրատային, Բագրատային եւ Բագրատային զապափարներու խառնումը երեւալայական է բոլորովին։ Դուրեանի խօսքը պարզ է։ Արտապարզ կը թնշամանայ Արգամ նահապետին հետ, իբ կողմը կը շահի նաեւ հայրը, եւ քաղաքային խռովութիւն մը յարուցանելով։ Այսպիսի միայն. յարուցած խռովութիւնը ներքին վիճակ մըն է. հետեւաբար եւ քաղաքային, ինչպէս ըսուած է։

— Նոյնքան երեւակայական կը դտնենք նաեւ Գոգնային երգերու պատասխաններու հետ Դուրեանի կամակոր վարուած ըլլալու մասին Աղբալեանի ըրած վերագրումը։ Անոնց վրայ վերնագիր չէ դրուած, անոնք բնագրական փոփոխութեան չեն ենթարկուած։ Միայն չափափան արուեստով զբուռած նկատելով զանոնք, ինչպէս են իսկապէս, չափածոյ խօսքի մեծով, եւ ոչ իր արձակ կերպին մէջ, յառաջ բերած է զանոնք։ Նոյնպէս Փառատոսէ պատմուած Շապուհի եւ Վառադի խօսակցութիւնը իր զրուցատարակած ձևին մէջ ինքրայայտուած է, եւ արձակ՝ առանց քննա ընտանքութեան՝ չափաւի սողաշարութեամբ միայն զբրած։ Իսկ այս ամէնուն մէջ քննարկը ըստ կամս ձևազերծելու ու մէկ արարք կայ։

— Թիւրիմացութիւն կայ միւս հատուածին մէջ ալ։ Դուրեանի ծանօթ է Կորինի խօսքը, որ յստակօրէն չառնաւոր կ'ընծայէ զրուցանք արուեստը Մեսրոպի աշակերտներուն ուսուցած ըլլալու գործը։ Կը յիշէ նա ալ խօսքը (էջ 67), իսկ այդ մասին Խորենացիի գրեթէ նոյնիմաստ խօսքն ալ միևնույն էջին ծանօթութեան մէջ յառաջ բերած ատեն Խորենացիին կը վերադառնայ իր ուսուցչութեան կատարողը Մեսրոպ եղած ինքնուկարծիքը, հաւանաբար անոր համար որ Խորեն-

նացի Կորիւնի այդ տեղեկութիւնը նշուած թիւումը վերաբարձրելով հանդերձ, նոյն գլուխին մէջ (Գ. Ծ.) աւելի վերը կ'ըսէ. «Յարուսցեալ յազօթիցն, ետեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ չնոսրանալու կերպով հաշիւ գործին Մեծաբողոք, ուր զրէի արուեստը (= գիրերուն կերպով հաշիւ) աւելի Մեծաբողոք կը տրուի կարծես քան թէ չնոսրանալու Մեծաբողոք խորհրդացիին մտածումը կամ այդ մասին մտայնութիւնը լոկ կը թուի մասնանշել»:

— Ի՞նչ Աղբալեանն է որ կը սխալի, կարծեւ լով թէ Դուրեան անգամ մը սխալ հասկցած է հարական բարբառներու առիթն երկնացիին գործածած «մի» միտմամբ: Գրախօսը, որ կը խոստովանի թէ ուրիշ երկու անգամներ ռազիլ հասկըցած է զայն, պետք չէ մտածել արդէն թէ իր գործին նոյն բաժնիին, այսինքն միւսնոյն ստեղծողն մասին մէջ տարբեր կրնար հասկցած լինիլ զայն: Լաճի՜ անգամ մըն ալ կարող էր 282 էջին վրայ՝ նախ երկնացիին դարբար հատուածը, ուր «մի միտմամբ» լեզու արդէն դրած է առաջին քառանի ո՛ր թէ երկրորդին վրայ, և յետոյ նոյն լեզու չէր տեսնուած արդէն: Գրաւած անոր այնպէս հարաւ հասկցողութիւնը, ուր բոլի կ'ուզուի հետեւալը. «մեր մէջ թէի միայն միջերկրեայ և աստանի թաքնուած կրնա՞ն օգտակար լինալ գրական գործերու համար, բայց անհրաժեշտ է գիտնալ իր լեզուին թաքնուած, եզերական ներքը»:

— Թէ «հինքն արամազենայ» ըսելով խորհնացի (Ա. Գ.) կը հաւանար հին ասորիները, ինչպէս որ կը կատարէ Դուրեան, անասարկելի է. վասն զի այդ գլուխին մէջ յառաջ կը բերուին ուրիշ հին ազգերու գիշական կարգ մը առասպելները և Ոլոմպիոստորոն փիլիսոփայի աւանդած անցիւր զրոյցները՝ վերաբերմամբ մասնաւորապէս Առաքաւանցւոյ և անոնց ցնդակից ուրիշ սեմական ժողովուրդներու: Լանկուա եւ Արամազենայէն կը թարգմանէ fils d'Aram, և յայտնի է թէ ո՛ր երկրի է ազգի անունը և Մարամ հին պատմութեան մէջ, և որոնք են Արամայեցիք: Անարդար է Աղբալեանի — մէջ բերելով խորհնացւոյ իր ազգակիցներուն թաղւած վերջ Արամայեցիք, մինչև յիշէր էք Ժողովուրդները, կտտմարանքի խօսքը՝ ճղատր ինչպիսիք մարտուն առիթի. — Եղբորէն ըսելով թէ ուրեմն այդ խօսքն ալ պէտք է Ասորիներուն ուղեւած համարելը: Բայց այսպէս է Պատմաբար բառերուն իմաստը. իր Ա. գլխի վ. գլուխին մէջ հանգամանօրէն թացատրած էր այն թէ չափն իր խաղաղամտութեան շրջանին մասին հարուստ տեղեկութիւններ չկան, նախ՝ որովհետեւ հաճառակ մը մեր մէջ ալ տեղի ունեցած են յիշատակութեան արժանի թաղագրութիւններ, մեր հին թագաւորներն ու իշխանները անվոյթն ցանուած են զայնք: Մասնաւորութեամբ յաւերճացնելու մասին, ինչ որ կրնային սակայն ընել խաղաղ ժամանակներու մէջ, իրենց տրամաբանի յուսնով կամ պարսկերէն գրականութեամբ, և յետոյ՝ օրով օրով: Կին լայնքը անվոյթն էլ ինչ իմաստութեան և բանասեր երգարաններու, այսինքն զըրուցական երգերու: Իսկ Եղիպտացւոյ, Գաղղէ-

ացւոյ և Յունաց պատմութիւնը ճոխ է սուս կամ իրական տեղեկութիւններով, որովհետեւ անոնց մէջ չկար մեր մէջ այդ մասին եղած անհուգութիւնը, հայտնի Արդ խորհնացի Ա. գլխի վ. գլուխին մէջ, սեմական ժողովուրդներու առասպելներուն առատութեան մասին խօսած ատեն՝ նորէն կ'աշխատենք անոնց պահպանութեան համար բարձրագոյն նաւագներու և ցուցքներու և պարբերներու մատուցած ծառայութեան: Աղբալեանի առարկութիւնը թէ խորհնացի անձամբ լսած էր և գիտէր մեր առասպելական՝ ինչպէս նաև ցցող և պարուց երգերը, գիտէր նաև այն սերը, զոր ժողովուրդն ու աշխուհանը ունէին այդ երգերի հանդէպ, հետեւաբար իր մեղադրանքը պէտք է տարբեր կերպով մտնել՝ համադրել չէ: Ան կ'ընէ գաղտնի արդարեւ թէ իր ժամանակին ալ ամբար զրուցաց մատենաձ (Ա. Գ.), այսինքն առասպելներու գանձեր, կը գտնուին զեռ ժողովուրդին մէջ, բայց իր մտածածութիւնը այն էր թէ անոնց այդ դարերէ ի վեր ցրու և չմտածողութեամբ վիճակին մէջ զփուսը եր օգտագործել զանոնք. առոր փորձն ինչ իսկ առած էր, Գողթան գաւառի Քուսկեայ երգերէն հազիւ քանի մը պատասխաններ կարենալով հիւսել իր գործին մէջ:

— Ս. Սահակի և Ս. Մեծաբողի, առաջինին մասնաւոր, Առաքաւանցի թարգմանութեան մեծ ձեռնարկին պարագլուխ և կատարող ինքնին անվիճելի է անշուշտ, եթէ պատմիչները, մասնաւորապէս Գորիւն, այդ պարագան որոշակաւ ներկայացուցած չլինէին իսկ, ի յառաջադրուէ պիտի ընդունէինք զայն: Որոշ է սակայն նաև, թէ՛ պատմականութեան տուիչներով և թէ՛ ողջմտութեամբ համոզուել, որ անոնք իրենց այդ ծանր աշխատանքին մէջ իրենց գործակից ունեցան ստուար թուով աշակերտներու խումբ մը, որոնց՝ այդ նպատակաւ հարկաւոր կ'ընթերցէին տալու նախաճոցութիւնը ունեցան երկու վեները, արատասանների կարեւոր ուսումնալուրդը զրկելով զանոնք: Այդ խումբին չորս գլխաւորներուն մէջ, որոնք յանուանէ կը յիշուին ալ, ամենին փայլունն էր անտարակոյս Եղիսի: Եղիսն պարտաւոր ենք խորհի՛ ոչ միայն զայն տեսնելով միշտ շարժման մէջ ի Բիւզանդիոն և այլուր, այլ նաև տպագրութեամբ իր անմահ երկին, որուն եւ Ս. Գրոց յաւաքոյն մասերուն միջև օճի և քրահան չնորմաներու հանգիստութիւնը աներկան է: Լուսնաբար այդպիսի մտածողութեամբ է որ Դուրեան, իր գործին այն մասին մէջ որ Եղիսի է Նուիրուած, առանց պատմական խիտ ճշգրտագիտութեան, ըսած է թէ Ս. Սահակ անոր յանձնարարքն նախկին և փութանալով թարգմանութեան քրագրութիւնը կատարել իր ձեռքով բերուած նոր բնագրին համաձայն: Այս կէտն է որ վեր առած է Պ. Աղբալեան: Վերա տալին համամիտ երեք իրեն, ըստ ոգւոյն ընդունելով սակայն Սրբազանին մտածութիւնը. զի վերին չէր որ բազում առասպելներէն անցած և այդ միջոցին արդէն աւելի քան ութմասնին սուրբ ձեռնունին կարենար ինքն ստանձնել յոյնալատաւ այդ գործն ալ: Բայց, եթէ աշակերտներն ալ

կատարելին զայն. ինքն էր անտարակոյտ զարծեալ ձեռնարկին վերադիտողը, ու կորիւնէ նման երախտագէտ ձեռնառուին մը համար հաճոյական միայն պիտի ըլլար անոր վերագրել ձեռնարկին կնքման ալ:

— Ինչ զարմանանք որ գրախօսը չափէն շատ աւելի արեւելէ կ'ընծայէ Դ. զարու մէջ չայ ժողովուրդին ապրած քրիստոնէական բարոյականին ղէմ Բուզանդարանի ինչ ինչ մասերուն մէջ գործածուած նախատալից խտփերուն, որոնք հայտնաց օտարական մը կը մատնեն խմբագրական այդ գործին մէջ: Անքի առջև բերելով այդ ժամանակին նախընթաց և հետևորդ չըմանները, այսինքն մէկ կողմէ Լուսաւորիք և իր որդւոց և թոռան և միւս կողմէ Ներսէսի շունչով եռուղեռուած հոգեւոր կենսքի երևոյթները, չննջ կրնար հաւատալ թէ այդ երկու չըմանները կըրնան ընդհատուած ըլլալ անկողնութեան և հեթանոսական անբարոյութեան ժողովրդային համատարած վիճակով մը: Անչպէս որ իրաւացի կը թուի մեզի Սրբազանին մտածութիւնը, երբ փաստօրէն գրեթէ այդ գլոխաւորուն մէջ նկարագրուած բարքի նոյնները թիւններէ և անոնց հետեւանքով առասպելական հին երգերու զականտումը — ծնունդ նաեւ այդ ատենի եկեղեցական իշխանութեան ղեղեկաւ վիճակին — կը համարի հեռուանքը մասամբ ազգային զգացմանց և մասամբ բարեպաշտական թուալացման, ինչ որ անսովոր չէ ժողովուրդներու կենսքին մէջ:

— Կը հարցնէ Գ. Աղբաբեան թէ Ս. Մեսրոպ ո՞ր տեսցած է իր ազգային նախադիմութիւնը, ինչպէս գրեթէ Դուրեան, և թէ ինչով էր այդ կրթութիւնը ազգային, և այնչ: Հարցնելէ առաջ արժան էր, սակայն, որ խորհրդ թէ Մեսրոպի նման ազգային մեծ գործիչ մը կրնա՞ր աղբաբեան նախապէս ստացած ըլլալ ազգային կրթութիւն: Ի՞նչպէս հնար պիտի լինէր բացատրել լուրջ — Մեսրոպեան վերածնունդին — առանց յօժիչ նախընթացի մը: Արդ, չհիշ, այս պարագան է որ կը հասկննէ մեզի՝ բարեգործական և վանական հաստատութեանց հետ կրթական գործին ևս տրուած մեծ մղումը, որով Ներսէս, ինչպէս կ'ըսէ Բիւզանդ (Դ. Գ.) զկարգէր և ի տեղին տեղին զարցոց յունարէն և ասորերէն յամենայն գաւառս չայոց: Այդ զարդարներուն մէջ թէև հայերէնը չէր կրնար ուսուցողութեւն քրիստոնէական և քրիստոնէական, բայց ի հարկէ կ'աւանդուէր գործնական հրահանգութիւններով: Այդ ձեռնարկին արդիւնքը եղաւ անշուշտ առաջին զարգող վերածնունդներու և թարգմանիչներու, որոնք արդեն ոչ բոլորովն անմիջական խոյրերէ լեռուին բանաւոր ասորեանցովն մշակումովը գետին պարտաստեցին հայկական գրականութեան եւ թարգմանական մատենադարձեան բուն մեծ գործին: Ազգային կենսքով և որսով համակ տոգորուած այսպիսի մշնոյրտարի մը մէջ է անտարակոյտ որ իր ազգային կրթութիւնը առած պէտք է լինի Ս. Մեսրոպի, իրեն հետ աշակերտական ունեանալով նաեւ Ս. Սահակի: Ինչպէս կը խորհրդէ չ. Ալիսան և Օրմանեան Սրբազան, և այլն, և ինչպէս կը թելադրէ

տարբական ողջմտութիւնը: Հոն է որ ուսուսանող յուն յունարէնը, որուն կ'անհարկէ կորուսէ, բայց անշուշտ նաեւ ասորերէնը, որ նոյնպէս կ'ուսուցուէր: Բայց սրբմեծ. Նշաններ կան պատմութեան մէջ թէ նա աւելի զօրաւոր էր ասորերէնի մէջ, անսուղի չէ ընդհանի Դուրեանի հետ որ ապա զայցած լինի Եղեհիս ևս, որ այդ միջոցներուն շատ կը յաճախէին մերձաւոր արեւելքի ամէն կողմերէն՝ կրօնական ուսման և գիտութեան համար: Մեր գրական վերածնունդեան օկիզըրը և նախորեակին, երբ զեռ չէր սկսած երթի շարժումը ղէպի արեւմտեան ուսումնասիրութեւն, Աղբաբեանի և Բիւզանդիոն, կամ երբ իշխանապետներ և ազնուական և հոգեւորական մեծ տուններու պաշտպաններ միայն կարող կը լինէին երթալ այդ վերջին քաղաքը, հայոցը համար մանաւանդ աւելի դիւրին էր երթալ Եղեհիս, որ կար բարգաւաճ մեծ հայ գաղութ՝ այդ ատենէն, և ուր ասորերէնին չափ հնար էր մշակել նաեւ յունարէնը. ղի ինչպէս Անտիոք Ասորիքի մէջ, նոյնպէս Եղեհիս, Մերթին հետ, Միւլազետքի օսմաններուն վրայ յունական գիտութեան և քաղաքակրթութեան վառարաններ էին արեւելքի մէջ:

— Վերջացնելէ առաջ իր գրախօսականը, Գ. Աղբաբեան հաւած է դեռ կանգ առնել կարգ մը ուրիշ կէտերու առջև, որոնց առաջիններն են Ս. Սահակի տեսածը «տեղիւք» եղած լինելը և ոչ թէ «երկուք» ինչպէս լսեց Սրբազանը, Միշէի քերականութեան յիշուած խօսքի մը մէջ *interet linguistique* բառերը լեզուաբանական ճշդութեամբ թարգմանուած ըլլալը՝ փոխանակ շտեմկանգութեան և Հուսիսային Սամոսատի մէջ ապրած լինելուն համար՝ Սամոսատի կողմէ ինչպէս: Այս երեք դիտարկութիւններուն առաջին երկուքին առջև կ'անցնինք, շնորհաւորութեամբ միայն իր գործածած խոյրապաշտ գործիքին մեծութեան համար. իսկ երրորդին համար կ'ըսենք. լուսագոյն կ'ըլլար որ գրախօսը ինչ ըսէր ղէթ թէ ո՞ր քաղաքէն էր Հուսիսային:

— Անցնինք մնացածներուն. Դուրեան ըսած է թէ ժամանակներուն զոյականներու հետ համաձայնութիւնը հայեցի չի թուիր. առաջինը ղի այդ ձեռք ստեղծ Կարգաբանութիւնը մը կ'ենթադրէ, մինչ հայ բանագիր սեական յատկութեան լուսինը ղէթ իրենց ներքին կազմութեան մէջ, և երկրորդը՝ ղի ոչ ուրեք ժողովրդական լեզուին մէջ կը նշմարուէր հետք մը ածականը զոյականի հետ հոլովութեւն: Աղբաբեան կը հակառակի միայն այս կարծիքին, առանց սակայն կարեւորութեւն հերքել զայն: Ժողովրդական լեզուին մէջ զ նախորդի գործածութեան հետքեր կան. ծանօթ են Միջեցաց զգմեր տունոյր և վանեցոց զգմանք կերտնք մանաւանդ. բայց ոչ մէկ նշան՝ ածականին համաձայնութեան մէջ ղէթին. այնպէս որ կը փորձուինք փարպեցիկ ժողով հարսնացելոյին մէջ զայն յառաջ ընթող մատենագրէն ուրուած զբանաստ

ցում մը նշմարելու: Վրացերէնին օրինակը բաւական չէ: զի կան ուրիշ հնդկադպական լեզուներ ևս, որոնց մէջ բնաւ չկայ սեռ և սեռական համաձայնութիւն: Կարելի է թերեւ մտածել թէ ի հնդկացի բոլոր հնդկադպական լեզուներու մէջ եղած լինի սեռը: Բայց եղած պէտք է լինին լեզուախոսները, որոնց նախամայր տիպարին մէջ, շատ կանոնախն ինկած է սեռը:

— Դուրեան կարծիք է յայտարար թէ զասական լեզուի քերականութեան ձևերու մեծագոյն մասը յունարէնէ փոխառութիւն են եղած: Աղբալեան շանիմն պիտուէ՞ կը նկատէ այս տեսութիւնը: Բայց, հակառակ իր լոկ զփառապանութեան, մենք կը խորհնք թէ Սրբազանը, որ ահագին աշխատութիւն տարած է մանրակրկիտ կերպով բաղդատելու Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և ծ. դարու մեր թարգմանածոյ մատենադրութեան ամենամեծ մասը իրենց ընդգրկներուն նստ, լուրջ հիմք մը ունեցած էր այդպէս մտածելու: և եթէ, փոխանակ զասագրքի ձեռնարկի ինչ՞ ուսումնասիրութեան մը մէջ նկատի առած լինէր հաջորդ, չուներէ տարակոյտ թէ աւելի ապացուցական կերպով պիտի գրած լինէր այս մասին: Թարգմանական գրականութեան այս փորձանաւոր կողմը բացորոշ է ամէն տեղի և ամէն ժամանակի համար: Անդամադրելի է և բնագրական՝ ընդօրինակելու կամ իւրացնելու ձգտումը, որքան ալ թարգմանին ըլլայ հմուտ և ձեռնասու: և այս՝ երբ թարգմանող լեզուն աւելի հոգի է և կիրթ թէ՛ բառապաշարով և թէ՛ կանոնաւորութեամբ՝ քան այն որուն կը թարգմանուի: Այս մասին Եփեսոսի պիտի գտնենք անապակի, երբ մէկ միայն ի նկատի ունենանք թէ ինչ եղած պիտի լինէր հայերէնին վիճակը յունարէնին նման կատարելալ լեզուի մը հանդէպ, և ինչ՞ այն դիրքը զոր ունենի մեր առաջին թարգմանիչները, երբ հարկադրուած էին՝ առանց քերականութեան և բառաբանի՝ գրականացնել այսինքն գրաւոր հայերէնի վերածել իրենց առիւն զրուած շքեղ և նշանաւոր լեզու մը:

— Յաջորդ դիտարկութեան համար, պէտք կը տեսնենք տալ ուս տեղեկութիւնը: Դուրեան կը կասկածի Նաբեկացիի վերադարձած զխառ գաստութեանն անուան գործին հարապատկեան նկատելով: Նախ այն պատճառաւ որ նա չէ ունեցած Վարդան անուանով եղբայրը, որուն խնդրանքով պիտի գրուած լինի ան՝ ըստ ձեռագրւոյցի: և յետոյ՝ որովհետև ոչ մէկ կերպով չը լինեցներ այն իր սեռ և գրականութիւնը:

— Հայոց գաղթին ծիրը չլցելու առթիւ՝ գանձնք փութկական տողովորդներուն Արևմուտքէն զեփ փոքը Ասիա չարժանի գիծին հետևող նկատելէ վերջ, Դուրեան կ'ըսէ թէ Հայոս կարծիքը կ'արգարանայ այնու որ՝ փութկացիներուն հետ ազգակցութիւն ունին Հայերը, ինչպէս կը վկայեն լինիքը, և միւս կողմանէ՝ Քրիզմէր իր Նաւաթուրիլի գործին մէջ լուսաբանեց այնպիսի կէտեր՝ որոնք ըստ Հիւպէմիսի բան մը չեն հաստատուիր: Ձեռք հասկնար թէ ինչու՞ Աղբալեան անխմանալի կը կարծէ այս խօսքը: Անոր իմաստը,

շատ պարզ, այս է. Հայերուն՝ փութկացիներուն հետ արևմուտքէն զեփ փոքը Ասիա գաղթած լինելու տեսութիւնը կ'ապացուցուի նաև անով որ Հինքերը այս երկու տողովորդները ազգակցից կը համարէին իրարու: ու Քրիզմէրի՝ այս կարծիքին իբր հակառակ յառաջ ընթաց կէտերը արժէք մը չունին, ըստ զատուղութեան Հիւպէմանի:

— Անհասկնալի ոչինչ կայ նոյնպէս յաջորդ դիտարկութեամբ մատենաշուած Հայերէնը հնդկադպական փոքրիկ լեզուներուն ալ կը պատկանի խօսքին մէջ. որով ըսել կ'ուզուի թէ Փետրմանի, Վինտրիմանի և մանաւանդ Հիւպէմանի և Բրուգմանի միջոցաւ իր լեզուաբանական դիրքը չըլ՝ զուեղէ վերջ՝ հայերէնը հնդկադպական լեզուներու խօսքին կը պատկանի այլ ևս: Իսկ սփոքրիկ կը հոգի զայն՝ համեմատութեամբ հնդկադպական լեզուներու ընտանիքին պատկանող միւս այն լեզուաւերջերուն, որոնք անբաղդատելիքն են են, քանի որ իրենց բաղդալիւ են ինքնաւոր լեզու ունին: Ինչպէս իրանականը՝ հին պարսկերէնը, մաքերէնը, զենտերէնը, պարսկերէնը, նոր պարսկերէնը, քրտերէնը, աֆղաներէնը, և զեռ ուրիշներ՝ իրենցները, մինչ հայերէնը միայնակ և առանձին հիւղ մըն է:

— Յետոյ, ինչու՞ տողովորդ մը կարելի չըլլայ կոչել անուանողը այն ազգաբանական ընտանիքին՝ որուն կը պատկանի ինքը: Հայերը կը պատկանին հնդկադպական ընտանիքին (Les arméniens appartenant à la famille indoeuropéenne), հետևաբար հնդկադպական տողովորդ մըն են, ինչպէս ըսած է Դուրեան, ինչ որ չընդունի որ սակայն Աղբալեան:

— Դարձեալ, Դուրեան տեղ մը Շնորհալին համարած է եղեր մեր մէջ առաջին անգամ յանգաւոր տաղաչափութիւն մշակողը, մինչ ուրիշ մտադրաբար, որ զոր մը առաջ արարած է Շնորհալին, ցոյց տուած է եղեր՝ իբրև չափ և յանգ ներմուծելու նախնայ փորձեր կատարող: Ինչպէս Աղբալեան հակառակութիւն կը տեսնէ այս խօսքին մէջ, երբ մէկին՝ արուեստի նախափորձ միայն կ'ընծայուի, միւսին՝ անոր մշակումը ամբողջ:

— Դուրեանի այն խօսքին՝ թէ Հայոց գրեւոր գիւտի մեկնիչները զկենին իրարմ անկախ նշկատուիք, Աղբալեան կ'աճապարէ առաքել թէ Փարպեցիին ինքն իսկ կ'ըսէ թէ կարպեցած է Կորինքը, թէ ապացոյցներ կան որ Խորենացիի ևս տեսած լինի Կորինքը, և այլև, Բայց տեսնել չի նշանակեր կախում ունենալ և: Սրբազանին խօսքն այն է թէ բացի մէկ կէտէ անոնք լընդհանուր համաձայն չեն իրարու:

— Միշնչե իսկ միշնչոյն էջին վրայ՝ Խորենացու հասարակաց խօսք առաւելանք տալիս է երկու տարբեր մեկնութիւն: Եւ կը՝ բնագրի, միւսը՝ ծանոթութեան մէջ: կ'ըսէ գրախօսը: Բացարձակ սխալ, Դուրեան պարտաւոր այդ Խորենացիին մէջ իբր առանց պարզաբանութեան ըսուած պարզ խօսք հասկնալէ վերջ, ծանոթութեան մէջ՝ ի հաստատութիւն իր ըսածին՝ կը

մատնանշէ չէ։ Արսէն Այալընեանին նոյնիմաստ մէկ նկատողութիւնը (Քնն. Քերականութիւն, էջ 48), ծանոթ է, որ նմանապէս իբրեւացեայ Հասարակաց Խօսքը՝ կը մեկնէ խորեւանացի Բաբայանի քառերէնէն և յոճեալէն բառերն ալ։

— Շապուհ Բազարատունեայ ասմթորէնին մասին Դուբեանի քանիցս ըրած արտայայտութիւններուն մէջ ևս ոչինչ չկայ հակասական, Գեո. 1892ին գրած այն հատուածին մէջ, ուր կը խօսի Գալիսիացի ռապիւլի մասին, որովհետեւ իր արտայայտութիւններէն ևս այնքա՛ն դիւրին վրայ, ըսելէ վերջ թէ Շապուհի գործին երբէ կորուսած է լրջաբար ուսմանը հնարան յիշատակարանը պիտի ունենալէն, ստորեւ արուած ծանօթութեան մը մէջ կ'աւելցնէ Սրբազանը որ, երբէ սակայն նոյն հեղինակին անուշով ծանօթ քանի մը պատահականներ խկապէտ իրեն կը վերաբերին՝ ստիպուած պիտի լինիք տարբեր գաղափար կազմել անոր մասին ինչեւրո՞ւն ըրած դատարանին վրայ, ու, տարիներ վերջ, Շապուհին նուիրուած հատուածի մը մէջ, միւս այն ծանօթութեան մէջ յայտնած վերապահումն է որ աւելի որոշ կարծիքէ մը կը վերածէ, այն եզրակացութեամբ թէ Շապուհի պատմութեան ըլլածն չի կրնար խկապէտ աշխարհաբար լրջալ, ոչ միայն որովհետեւ իրեն վերաբրուած կտորները դրաբար են, այլ որովհետեւ Թովհ. կաթողիկոս պատմաբանի վկայութիւնը՝ թէ «ոչ կարացեալ ըստ ճերթողական հրահանգացն ընձեռել... գեղեցիկի բաժնի բաւական տալ չեղ պատահեալ տեղեկութիւնն ինչ նշանակէ անպատշաճ, այսինքն ոչ հետեւորական տեղով, կամ, ըստ Խորենացեայ վերոյիշեալ բառին «հասարակաց խօսք» գրել։

— Բայց անբաղկաւորէն ժխտ է մեր գրախօսը, երբ հայկաբանութեան մեծ վարդապետն զնամուլով ճերթականութեան ամենին տարբերական մէկ ծանօթութիւնը նոյն իսկ, իբրեւ սխալ կը մատնանշէ ճանկատար խոնարհումն ըստ արտութիւնը, առանց աւելցու մտածել թէ գրելի վրէժով կամ գրաշարական սխալով է որ պէտք է ճանկատար ժամանակի խոնարհումը՝ եղած լինի ճանկատար խոնարհումն։

— Վերջապէս, հակառակութիւն չկայ նաև Մարիբաթի մասին Դուբեանի երկրիցս ըրած դատողութեանց միջև։ Կ'ընդունի այդ անուշով առօրի մատենագիրքի մը գոյութիւնը, բայց զայն կը համարի քրիստոնեայ հեղինակ մը. և որովհետեւ Խորենացի զայն կը ներկայացնէ իբրեւ Քրիստոնեայ 150 տարի առաջ աղբար զիտական մը, առողհմաբար նոյն իսկ, կ'ուզէ ըսել, անոր վերաբրուած տեղեկութիւնները մէկի մէջ կը ցուցնեն մերթ իր անձը և մերթ իր գործը կամ երկուքը միապահման։

Ասոնք են՝ գրեթէ մտադրովին՝ այն գիտողութիւնները, որոնցմով խոսեալ խնդրած է Գ. Ն. Աղբալեան իր գրախօսականը, ցրուցան, հայանկէ ընթերցումի մը համբուն վրայ գրի առնուած, առանց խորհրդածութեան մայլէ անցնէ նելու խառն ի խառն թղթին նետուած նոյնքը,

զորս, այդ պատճառաւ պիտի չկրնայինք համարել նոյն իսկ ճանաչարական մանրութիւնը։ Առանց մէջ, ցաւ է մեզ ըսել, չափով մը տեղ գտած է անարբհանութեան զգացումն ալ. որուն նշանն է, ինչպէս վերեւ դիտել տուինք, հակառակ նկատի առած լինելուն՝ իր կշիռը մէջ վրէժ գրած չըլլալը՝ գործին զանազան մասերուն տարբեր ժամանակներու մէջ գրուած ըլլալու պարագան, որ ինքնին բացատրութիւնը պիտի ըլլար ինչ ինչ հակասական եղած կամ երեւցած կէտերուն, ինչպէս նաև բուն իսկ հեղինակէն վերջին անգամ ընէ ալ չվերածննդուած եւ հրատարակիչներուն կողմէ խղճարութիւններով միայն ի լոյս ածուած լինելու հանգամանքը, որուն ակնարկուած է յառաջաբանին մէջ, ու նաև գործին ամենամեծ մասը, ի զգոյն բուն իր ձեռագրին, աշակերտական ընդօրինակութիւններէ ձեռք բերուած լինելու պարագան, զոր դժբախտաբար մոռցուած էր աղգարարը յառաջաբանին մէջ, և որոհ հիմա՛կ հոս յիշելով՝ կը խորհինք պատիւ մը միայն ըրած ըլլալ գրախօսին ուսուցչի և հեղինակի արժանիքին։

— Ուրիշ պակաս մը, որ երբեք չէր սպասուեր կովկասահայ գրականութեան մէջ երբեմն այնքան անտարա ունեցած մատենաստականներու, եղբիւնակէն, միակողմանիութիւնն է։ Ինչպէս որ և է ճնշողականութեան՝ նոյնպէս գրախօսականին կը կարծենք նպատակը պէտք է լինի երեւան հանդէ գրուածքին բովանդակութիւնը, վերլուծելով, աւելի կամ նուազ ընդհանուր գիծերու կամ մանրամասնութեանց մէջ, անոր յաղորդած է անյայտ կողմերը։ Արդ, Աղբալեան ընդունելով հանդիմ թէ Դուբեան պատրիարքի այս համարը՝ մեր օրերից առաջ գրեցիք մէկը կարելի է համարել, թէ և անաւարտ՝ նա կարող է շատ պիտանի լինել թէ՛ զաստիճաններին, թէ՛ ուսանողներին և թէ՛ հարցաւոր ընթերցողին, թէ ան զկարող է լաւ ուրուագիծ համարուել մեր հին մատենագրութեան Ե. - ԺԳ. զարբեր պատմութեան համար, իսկ նախագրական շրջանի պատմութիւնը... կարելի է պատրաստի ձեռնարկ համարել, թէ ճշգրիտակը պարզ հաւաքագիր էն, թէ ճշա երկար ժամանակի գաղափարած է հին մատենագրութիւնը, ուշադիր կարգացած է որումնց գործերը, վերամտածած է նրանց անձի և գործերի մասին գրուած վէճերը և իր հերթին հետազոտած է մատենագրական շատ խելիքները, թէ ճշտուած է մեր հին մատենագրութիւնը ուսումնասիրող գիտուններ յայտնաբերելու և մասամբ օգտագործած է նրանց խոշորագրութեան արդիւնքը, ևայլն, ևայլն, թէ վերջապէս «ուշադրաւ գործ է և արժէ որ լայնօրէն տարածուի», թէ անոր մէջ ճամբորհուած են բաղձաբխ ծանօթութիւններ մեր հին մատենագրութեան, հին հեղինակներու ու գրական հին երկրիցների մասին, որոնց իւրացումն անհրաժեշտ է ամէն մի գիտական հայրն, ևայլն, այն՝ Գ. Աղբալեան ընդունելով հանդիմ թէ ամենը, հանգամանքներն ու ինչն կ'ընէ սակայն իր այդ գաղափարները արդաբանող կամ սպասուող։ Ընթերթ թէ ինչ է ձեռ-

ներկին կառուցուածքին ոգին լընդհանուրն, ինչ են նորութիւնները կամ առաւելութիւնները զորս ան կը բերէ ցարգ լոյս տեսած այդ կարգի ձեռնարկներէն ետքը. մինչ անկէն անկան թեւաութիւնները, կամ այդպէն կարծածները խնամով կը ներկայացնէ, այն կարծիքը տալով որ իբր թէ սխալ փնտռելու ճիշդ միայն ուղիս էր. իբր գրիչը չարժէք. Այնպէս որ իր այդ բառերը, ամէնքն ալ ընդհանուր խօսքեր, կարծես զրաւանառային ծանուցումներու տպաւորութիւնը կուտան:

Այս ամէնքէն ետքը, ինչ որ, իբրեւ Սրբազանը մտէն հանչող՝ մեզ շատ աւելի անխնայ կը գտնենք՝ ուրիշ կէտ չկն է. հոս չենք ուզեր կանգ առնել Դուրեանի մէջ գիտունի միտք ու մեթոտն աւելի քրտաւոր է. բանահմուտի արժանիք միայն ուղիւնէն համար զարմառիչ բարեյոթարութեան աղէն. պէտք չունինք այդ մասին իր դատումին, անձամբ լսած լինելէ վերջ չ. Տպեանի նման հակայի մը գնահատանքը անոր բանասիրական մեծ արժանիքին մասին, և այլքի աղէն. Եւնենալով անոր Ուստէն ուրիշ մեծարժէք միտքի որ տպագրուալ վկայութիւնը, որ Դուրեանի գիտականին մէջ կը մատնանէ կիրք գիտելու. Ուստիսէն չծափաւորելով հանդերձ, սակայն այս վկայութիւններն ալ, զի գիտեմ թէ մեր ժողովուրդը իր առեւալ պայմաններուն մէջ ոչ կարողութիւնը է. ոչ տարողութիւնը կրնար ունենալ հասցնելու բուն եւրոպական միտքով գիտնականներ, բացի յոյժ սակաւաթիւ անձերէ՝ արեւց մէջ կարեւոր տեղուն ալ չայապտանի մէջ կ'ապրի և կ'արտազրէ ահա այժմ, ի՛շտեմ միայն թէ զբախտին և ուրիշ ոմանց այդ զատումը իմ համոզման մէջ վերածուած է արդէն իր իսկական արժէքին, այն օրէն ի վրէ ուր ըմբռնած եմ համալսարան աւարտած կամ անոնց մօտէն անցած սմանց մտայնութիւնը՝ ի՛նչ ինքնազարգացումով մեծ բարձրութեան ելած զուգործութեան հակամարմը: Մեր շատ աւելի անխնայ գտած այն ուրիշ կէտը այն կասկածն է՝ զոր Ալբալեան իր զբախտականին մէջ կը ցուցնէ Դուրեանի քըննողի յտակատեսութեան և բանաստեղծի պարկեշտութեան մասին, որով իբր թէ տարտամ և արթալ ի՛շտեմ յանախ բնագիտները, և, ինչ որ աւելի ծանր է, ապառտութեամբ կը վարուի բընադիրներու հետ, փոփոխելով նոյն իսկ երբեմն զանազն: Մենք իսպառ կը մերժենք անոր այդ վերաբերումը. ոչ միայն որովհետեւ այդ տեսակէտով ոչինչ գտանք կարեւոր՝ իր ցուցումներուն մէջ, այլ մանաւանդ որովհետեւ քաջ ծանօթ ենք ծայր ստիճան մտացի այն ըմբռնողութեան, որով կը թափանցէր իր ընթերցումներուն իմաստան, զարմանալի յալոգութեամբ պարզելով յաւանք ամենէն զօժարաւայելի կնիքները. ինչպէս ալլուր ևս ըսած ենք այս առթիւ, արտայայտութեանց մէջ երբեմն երեցած թիւին վարանքի այն ի՛նչակը, զոր մերթ ընդ մերթ իր խօսակցութեանց մէջ ալ կը ցուցնէր, և որ իր բանասիրական կարծիքներուն մէջ թերեւս աւելի աչքի կը զարնէ, հեռու՝ իմացական սկզբաւու-

թիւն մը լինելէ, որ միայն ի վերջոյ կրնայ յանգիլ տարտամութեան, զգառա հոգեւոյ և գիտունի զգուշաւորութիւն էր միայն. Գալով բնագիտութեան հանգէպ իր վերաբերմունքին, անագիտութեան այդ մասին անոր զգացած երկիւղածութիւնը, Ամեն սոցիալիստի ուղիւակի արդիւնէն քաղելու, և նախ ազդեւորմունքն հարազատութիւնը հակալիւրի երթարկելու կրպղ ի՛րն էր բացարձակապէս: Այդ մասին շատ մեծ է եղած նաև իր intuitionը. երբ զեւ զրկագիտութեան լուսնէ արմատազրկի, Պարտիզակ և Արմաշ եղած ատեն, յանախ այդ էր եղած տպագիր բնագիտներու քննութեան մէջ իր լոյսը. ու վաշկելէ էր իր յալոգութիւնը՝ զոր ունէր այդ տեսակէտով. իսկ իր պատրիարքութեան վերջը հոս, Ս. Աթոռայ ձեռագրաց գանձը իրեն համար եղաւ արտասովոր առիթ մը բանասիրական տնօրէնացի, Ուրիշ ակի վերաբերիլ պիտի լինէր իր գիտնականի պարկեշտութեան համար՝ քան բնագիտներու վերաբերմամբ իրեն վերագրուած յարգանքի զանցառութիւնը:

Գ. Ալբալեան իր գրախօսականը կը փակէ Դուրեանի լեզուին և ունի վրայ գիտողութեանով մը: Համաձայն չենք երբեք այդ մասին ևս իր յայտնած կարծիքին: Ճաշակի խնդիր է լեզուի և ունի մասին զառադուրթիւն ընելը. Դուրեանի լեզուն հարուստ է անշուշտ. հայերէնի ամբողջ բառամբերը իր արմատաւորութեան տակ ունի անշուշտ, բայց ասիկա է՝ Դուրեան երբեք իր պարզութեան, քիչ մը թերեւս երկայն կը փախի երբեմն իր պարբերութիւնները, բայց երբեք մաշկ չեն անանք: Գուցէ երբեմն կը հարկադրուին նորէն կարգալ իր տողերը առանց սակայն ստոր համար զօգուշ մնալու. ընդհակառակը, վեպ չէ վերջնապէս որ կը գրէ: Իր լեզուն չոխ է՝ անոր համար որ իր երանգապակիւն մէջ ունի նաև զրաւարի գոյններէն, և ասիկա առաւելութիւն մըն է իրեն համար, որ, առանց խառնուրդ մը ընելու իր լեզուն, ընդհակառակը զտղուռ կնդգանութիւն մը կուտայ անոր: Գալով իր ունին խիտ է ան, բայց նկարէն և յատուկ, այն է անոր յատկանիւնը, որովհետեւ իր խորքին մէջ ամենէն աւելի զրազէտ է ան, ու բանաստեղծ մանաւանդ Տկար միտքերու համար միայն կարելի է ըսել թէ բանաստեղծական հակողմները կը խանգարեն վերլուծումի գործը. Դուրեան կը խօսէր գրեթէ այնպէս ինչպէս կը գրէր. ու կարելի է չէր չափել հրապրողը զոր անոր խօսքը, զատախօսութիւններն ու խօսակցութիւնները կ'ազդէին իր աշակերտներուն: Գ. Ալբալեան երբ մամլո մը միայն ապրած լինէր անոր հետ, ու լրին հանցած ըլլար զինքը՝ պիտի հապկար թէ որքան քաջալամբ միտք էր ունէր ան, վերլուծելու համար զազգափափանքը, իսկ երբ աւելի ուշագիր վերածախնումով և նուազ անխորհրդած կ'առաջատումով կարգացտ՝ լինէր ան հատորը, տարբեր ոգով և երբակցութեամբ գրախօսական մը պիտի զրկած ըլլար շայտնիքին: